

Щербачук Л.Ф. (Сімферополь)

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВІДФРАЗЕМНОЇ ДЕРИВАЦІЇ
(НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА)**

У центрі художньої творчості письменника лежить осмислення світу, позначене його індивідуальністю. Шляхом пізнання й оцінки дійсності відбувається створення письменником індивідуальної картини світу, “при цьому мова виступає як засіб вираження дійсності і відображає світ мислення” [Сологуб 1991: 6].

Олесь Гончар – письменник психологічної та філософської заглибленості, ретельний дослідник дійсності. Одним із характерних засобів художнього відображення дійсності, світобачення письменника є активне використання відфраземних утворень. Відфраземи, конденсуючи в собі великі зображально-виражальні можливості ФО, від яких вони утворились, виступають у художньому мовленні унікальним засобом експресивності, емоційності та образності. Тому питання активного використання відфразем у художній творчості О. Гончара, який “часто звертається до прийому лаконізації і художнього увиразнення” [Ужченко 1990: 24], заслуговує на особливу увагу й детальне опрацювання. Варто також наголосити, що дослідження відфраземного слововживання та словотворення О. Гончара розкриває особливості поетичної мовної картини світу письменника, бо “мовна картина світу розвивається не тільки шляхом виявлення і називання нових явищ, але й шляхом поглиблення знань про властивості вже відомих явищ і понять” [Лисиченко 1998: 132].

С.І. Головащук справедливо зазначає, що серед мовних засобів художнього зображення “чи не найпильнішу увагу приділяє О. Гончар складним словам, словоскладанню” [Головащук 1988: 37]. Завдяки використанню складних слів (у даному разі відфразем) автор досягає надзвичайної експресивності й образності, бо “відмінною рисою відфразем є їх словотворче значення – сконденсоване, метафоричне, образне” [Стішов 1991: 4-5]. Ставлення до складних слів як до своєрідного сховища фразеології пояснюється саме тим, що вони є проміжним результатом на шляху усунення протиріч *нарізнооформленість – семантична цілісність*, результатом, що зберігає майже недоторканим обидва компоненти колишнього сполучення [Мокієнко 1989: 108-109].

Природно, що між фразеологічною і лексичною системами мови відбуваються постійні контакти та взаємовпливи: із слів утворюються фразеологічні одиниці, а на основі останніх – слова. Принагідно з іншими загальними проблемами фразеології питання виникнення слів на основі ФО розглядалося в працях М.Ф. Алефіренка [1987, 1994], А.М. Бабкіна [1970], М.Т. Демського [1987, 1994], С.Н. Денисенко [1988; 1990; 1993], М.П. Коломійця [1979], А.В. Куніна, [1955], В.М. Мокієнка [1989], Л.Г. Скрипник [1973], О.А. Стішова [1988; 1990, 1991], В.Д. Ужченка [1990], В.Б. Фридрак [1980], М.М. Шанського [1985] та ін. дослідників. Термін *фраземна деривація* вперше був уведений у науковий обіг А.В. Куніним на позначення як процесу творення слів на базі фразеологізмів, так і нових фразеологізмів [Кунин 1955: 1451-1455]. Детальне опрацювання проблеми утворення слів на основі ФО знаходимо в роботі О.А. Стішова “Отфраземные образования в современном украинском языке” [Стішов 1991]. Поділяємо думку вченого щодо розмежування понять *фраземна деривація* та *відфраземна деривація* і для позначення лексичних одиниць, утворених на базі фразеологізмів, будемо послуговуватися терміном *відфразема*, а самого процесу – *відфраземна деривація*, *відфраземне словотворення*. Відфраземне словотворення відображає закономірності мовного розвитку і не є відхиленням від мовної норми. Основу для відфраземної деривації створює співвідносність ФО і слова, їх функціональна й семантична подібність. У процесі відфраземної деривації активізуються механізми словотворення, семантики, функціональної стилістики, сполучуваності слів, парадигматики, етимології тощо.

Утворення відфразем відбувається в основному тими ж дериваційними способами, що і творення звичайних слів: морфологічним, лексико-семантичним, лексико-синтаксичним. В основу класифікації видів відфраземного словотворення в дослідженні покладено принцип співвіднесеності відфраземи з певною частиною мови, урахування кількісних показників, а також семантичний план відфраземи. Аналіз дослідженого матеріалу дає підстави виокремити відфраземи: 1) іменники; 2) дієслова; 3) прикметники.

Найчисленнішою у творчій палітрі О. Гончара є група **відфразем-іменників**. Серед них переважають:

а) дієслівно-іменникові конструкції, утворені на основі двокомпонентних ФО: *серцеїд* [Гончар: VII, 21] < *серце їсти* “переживати, журитися, каратися, мучитися” [ФСУМ: 358], *душенпродавець* [Гончар: VI, 252] і *душопродавці* [Гончар: II, 280] < *продати душу* “втрачати свою гідність, давати згоду служити комусь; зрадити” [ФСУМ: 705], *душогуби* [Гончар: I, 106] < *погубити душу* “учинити який-небудь злочин, призвести до смерті кого-небудь” [ФСУМ: 658]; трикомпонентних ФО: *душоховат* [Гончар: VII, 550] < *вхопити за душу* “глибоко вразити, схвилювати кого-небудь” [ФСУМ: 165]; чотирикомпонентних ФО: *вітрогону* [Гончар: VI, 133] < *ганяти вітер по вулицях (по світу)* “проводити час у розвагах, нічого не робити, нічим не займатися” [ФСУМ: 169], *вітровійка* [Гончар: V, 40] < *вітер у голові віє* “легковажний, несерйозний” [ФСУМ: 131];

б) дієслівно-іменникові конструкції з препозитивним дієсловом наказового способу, утворені на основі двокомпонентних ФО: *вертихвістка* [Гончар: I, 333] < *вертити хвостом* “поводити себе легковажно” [ФСУМ: 402], *варивода* [Гончар: VII, 310] < *варити воду* “знущатися з кого-небудь, показуючи свої примхи, вередуючи перед ким-небудь чи прискіплюючись до когось” [ФСУМ: 67], *продайдушу* [Гончар: VII, 278] < *продати душу* “втрачати свою гідність, давати згоду служити комусь; зрадити” [ФСУМ: 705]; трикомпонентних ФО: *нерозливвода* [Гончар: V, 297; VII, 77] < *водою не розлити* “нерозлучні, дружні” [ФСУМ: 753]; чотирикомпонентних ФО: *гуляй-вітер* [Гончар: V, 470] < *вітер гуляє у голові* “легковажний, несерйозний” [ФСУМ: 131];

в) атрибутивні конструкції, утворені на основі двокомпонентних ФО: *вовчобілетник* [Гончар: II, 73] < *вовчий білет* “документ з помітками про неблагонадійність його власника // звільнення, виключення

через неблагонадійність” [ФСУМ: 29-30], *одчайдухом* [Гончар: VII, 380] < *хвацька душа* “безрозсудно хоробра, відчайдушна людина” [ФСУМ: 282] з лексичними та граматичними замінами.

Відфраземи-дієслова утворені в основному від двокомпонентних ФО зі структурою: дієслово + залежний іменник: *зубоскалити* [Гончар: VII, 103] < *скалити зуби* “насміхатися з кого-небудь” [ФСУМ: 814], *скриводушила* [Гончар: VII, 163] < *кривити душею* “бути нещирим, лицемірним” [ФСУМ: 396]; трикомпонентних ФО: *настопроклятіли* [Гончар: I, 209] < *будь тричі проклятий* “уживається як зловісне прокляття і виражає надзвичайно велике обурення, незадоволення з приводу кого-, чого-небудь” [ФСУМ: 61] з лексичною заміною компонента *тричі* на *сто*, який посилює експресивність відфраземи.

Відфраземи-прикметники утворені на основі двокомпонентних ФО: *шкуродерську* [Гончар: VII, 383] < *дерти шкуру* “оббирати, жорстоко експлуатуючи кого-небудь” [ФСУМ: 233], *крізьзубну* [Гончар: VI, 311] < *крізь зуби* “неохоче, невиразно, ледве розтуляючи рота, з незадоволенням” [ФСУМ: 348]; трикомпонентних ФО: *бознаколишню* [Гончар: VII, 95] < *Бог зна коли* “невідомо, ніхто не знає” [ФСУМ: 38].

У семантичному плані відфраземи в основному зберігають значення фразеологічних одиниць, від яких вони утворені, однак характеризуються додатковою конотацією і виступають одним із важливих засобів емоційно-експресивного вираження думки, оновлення та збагачення образних ресурсів художнього твору. У залежності від номінації об’єктивної дійсності в художніх текстах О. Гончара відфраземи можна розподілити за двома тематичними полями: 1) характеристика людини; 2) пізнавальні процеси людини.

Для першого тематичного поля характерні такі семантичні групи відфразем:

а) відфраземи на позначення осіб за рисами характеру, моральними якостями: *Ольга тут же просто зненавиділа єгеря, зненавиділа і власний спалах сліпучого почуття до нього, з жахом подумала, що цей гнучкоспинець, вистужник міг би бути обранцем її серця* [Гончар: III, 522].

На нашу думку, відфразема-іменник негативної оцінної семантики *гнучкоспинець* утворена на основі двокомпонентної дієслівної ФО *гнути спину* *перев. перед ким* “виявляти покірність, запобігати, підлещуватися” [ФСУМ: 175] шляхом заміни дієслівного компонента на прикметниковий і влучно вжита письменником для виразної експресивно-негативної характеристики героя. Посилює негативну оцінку характеристику не тільки синонімічний іменник *вистужник* у вузькому контексті, а й максимальний актуалізуючий контекст: *Єгер підбігцем поспішив до старшого. – Вікторе Павловичу, – покликав він Танцюру. – Ану дуплетом... Як там, на Байрачому!.. Дуплетом! Ви ж умієте, як ніхто! – І в голосі єгеря з’явився такий мед, така холопська запобігливість, що Ользі стало соромно за нього, – соромно, принизливо і тяжко* [Гончар: III, 520-521];

Інші працюють, а вона [Єлька] тиняється без діла ... Гонивітерка, легкого хліба шукає ... [Гончар: VII, 217]. Відфразема-іменник дієслівно-іменникової конструкції *гонивітерка* з препозитивним дієсловом наказового способу утворена на основі чотирикомпонентної ФО *ганяти вітер по вулицях (по світу)* “проводити час у розвагах, нічого не робити, нічим не займатись” [ФСУМ: 169] і вживається з метою негативної самохарактеристики;

Добрий, видно, вертихвіст, та все ж таки втіха матері, є хоч до кого в хаті озватись... [Гончар: VI, 142]. Відфразема-іменник дієслівно-іменникової конструкції *вертихвіст* із препозитивним дієсловом наказового способу, утворена на основі двокомпонентної ФО негативно-оцінного характеру *вертіти хвостом* “хитрувати, лукавити, лицемірити” [ФСУМ: 402], вживається автором для характеристики вдачі Сашка, “анархіста”, “відступника”, який і матір “довкруг пальця обвів”;

І хоч зачіплянських нікого й близько не було, не було й духу того дошкульника Баглаєнка, але виразно вчулося, наскрізною бритвою продзеніло в повітрі: “Батькопродавець!” [Гончар: VII, 126]. Відфразема-іменник дієслівно-іменникової конструкції *батькопродавець* утворена на основі трикомпонентної ФО негативно-оцінного характеру *рідного батька продасть* “хто-небудь не порядний, здатний зрадити” [ФСУМ: 705] і вжита з метою стислої, влучної характеристики моральних якостей літературного героя, що рідного батька влаштував у будинок пристарілих;

Вони для нього [Олекси] – то все кровопивці, кугути, жмикрути хутірські, гнойоїди --- [Гончар: VII, 379] (мова йде про хутірських багатіїв). Відфразема-іменник дієслівно-іменникової конструкції *кровопивці*, утворена на основі двокомпонентної ФО негативно-оцінного характеру *випивати кров* “жорстоко експлуатувати кого-небудь, доводити до крайнього виснаження” [ФСУМ: 102], інтегрує семантику й наслідує стилістичне забарвлення ФО;

б) відфраземи, що характеризують людину за її професійними якостями, способом життя, діями, вчинками: *Освітлювач був із тебе сумлінний, але як він тебе ганяв, той старий кінововк у умових, завжди забажнючених чоботях! Ні поважні літа, ні астма та огрядність не заважали йому бути невтомним, запалювати всіх ловецькою своєю жаждою. Лови кадр! Лови мить!* [Гончар: VII, 344]. Оказіональна відфразема-іменник *кінововк* утворена на основі двокомпонентної ФО позитивної семантики *стріляний вовк* “досвідчена, загартована життям бувала, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити” [ФСУМ: 191] або *морський вовк* “досвідчений моряк” [ФСУМ: 139] шляхом заміни одного традиційного компонента на okazіональний *кіно*, що передає влучно й стисло обізнаність і досвідченість героя у своїй справі;

Ватаг їхній [рибалок], чолов’яга багатирського зросту, повагом рушив до капітана, простягнув руку. – Окозамилювач Сухомлин [Гончар: V, 274]. Відфразема-іменник *окозамилювач* утворена на основі двокомпонентної ФО негативно-оцінної семантики *замилювати очі* “обдурювати кого-небудь, хитрувати, приховувати хиби, недоліки” [ФСУМ: 312] і вжита з метою негативної самохарактеристики персонажа;

--- *Може не так будете крутити носом, зачувши чабанський дух, призвичаїтесь до овечих медикаментів, і гирлига не смертельно вас лякатиме, і перш ніж зубоскалити над робочою ватянкою, що розхристалась на Тоні, ви задумаєтесь, звідки беруться оті шарфики та модні штаниці, які ви носите, і дізнаєтесь, що не з повітря з’явилися вони, що здобуто їх невинною працею чабанською ось тут, у степах* [Гончар: V, 261-262]. Відфразема-дієслово *зубоскалити* утворена на основі двокомпонентної ФО

скалити зуби над ким-чим “недоброзичливо, зло висміювати кого-, що-небудь; насміятися з кого-небудь” [ФСУМ: 814] і в контексті художнього твору характеризує героїв.

Друге тематичне поле представлене групами відфразем на позначення:

а) сприйняття простору й часу: *Скільки пізній пережитого, може, навіть страшнішого встигло розвіяти на життєвих наших дорогах, а цей епізод душа зберегла, з-поміж інших відібрала, і вже тут, у **крайсвіті**, на бетонах цих надшвидкісних трас зараз у всій жаркості яскравіє нам той соколянський ярмарок, його буйний, кривавий живопис* [Гончар: VII, 381]; *Сірою пустельністю, льодовими вітрами зустріло його це античне **крайсвіття*** [Гончар: VI, 21]; *Ось тут опинився у цьому **крайсвітнім** вигнанні, недосяжнім для могутніх твоїх богів, для твоїх веселих з-над Тібру коханок* [Гончар: VI, 22]. Відфразема-іменник **крайсвіт** та похідні від неї **крайсвіття**, **крайсвітнім** утворена на основі трикомпонентної ФО **на краю світу** “дуже віддаленому, глухому, необжитому місці” [ФСУМ: 395] шляхом основоскладання, опущення компонента **на** та додаванням відповідних суфіксів;

б) якісних параметрів: *А перепона якась потрібна, бо **достобіса** розвелось любителів усе живе брати на мушку ...* [Гончар: VI, 279]. Відфразема-прислівник **достобіса** утворена на основі двоконпонентної ФО **до біса** “багато, безліч чого-небудь” [ФСУМ: 32] шляхом поширення компонентного складу кількісним числівником **сто** та подальшого основоскладання. Розширення семантики, експресивна насиченість деривата є наслідком взаємодії твірної ФО й оказіонального компонента **сто**.

Приклади переконують, що оказіоналізми творяться за законами мови й служать не тільки для увиразнення мови письменника, а й засобом збагачення літературної мови. Необхідно зазначити, що в художньому мовленні О. Гончара функціонують, живуть повним життям складні слова-відфраземи, не фіксовані “Словником української мови” [СУМ 1970-1980]: **батькопродавець** [Гончар: VII, 126], **бознаколишня** [Гончар: VII, 95], **варивода** [Гончар: VII, 310], **вовчобілетник** [Гончар: II, 73], **гнучкоспинець** [Гончар: III, 522], **гонивітерка** [Гончар: VII, 217], **душепродавець** [Гончар: VI, 252], **душопродавці** [Гончар: II, 280], **зайдисвіти** [Гончар: VII, 382], **кінововк** [Гончар: IV, 334], **крайсвіт** [Гончар: VII, 396], **крайсвіття** [Гончар: VI, 21], **крайсвітнім** [Гончар: VI, 22], **крізьзубна** [Гончар: VI, 311], **настопроклятіли** [Гончар: VII, 382], **одчайдух** [Гончар: VII, 380], **продайдуша** [Гончар: VII, 278], **шкуродерська** [Гончар: VII, 383] тощо.

Таким чином, відфраземи є своєрідним результатом авторського пошуку семантично містких, стилістично яскравих виражальних мовних засобів – влучних, сконденсованих слів-характеристик. Творення відфразем здійснюється в основному з’єднанням компонентів ФО у складному слові, емоційно та експресивно збагаченому за рахунок семантики ФО (у більшості випадків кількість компонентів ФО відповідає такій же кількості компонентів у відфраземі). За принципом співвіднесеності відфразем з певною частиною мови найчисленнішою в художньому мовленні О. Гончара виявилася група відфразем-іменників. Дериваційною базою відфразем слугують ФО, від яких успадковується, інтегрується не лише певна семантика, а й опосередкована образно-метафорична основа, емоційно-експресивний зміст, стилістичне забарвлення. О. Гончар використовує потенційні можливості літературної мови, а також створює за законами мови словоформи (відфраземи-оказіоналізми), які ще не фіксовані лексикографічними та фразеографічними працями.

Умовні скорочення

СУМ - Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 - 1980.

– Т. 1-11.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова

думка, 1993. – Кн. 1-2.

Література

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 134 с.
2. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 263 с.
3. Головащук С.І. Позасловникова лексика в творах Олесь Гончара //
4. Мовознавство. – 1988. - № 6. – С. 32-40.
5. Гончар О.Т. Твори в семи томах. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 1-7.
6. Демський М.Т. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Ужгород, 1994. – 46 с.
7. Демський М.Т. Дериваційна база діалектної фраземіки з Бойківського ареалу // Українська діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 45-61.
8. Денисенко С. Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації // Мовознавство. – 1993. - № 5. – С. 49-55.
9. Денисенко С. Н. Фразеологическая деривация как системный и коммуникативный феномен: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л., 1990. – 23с.
10. Денисенко С.Н. Фразеологическое образование в немецком языке (фразеологическая деривация как системный фактор фразеологического образования). – Львов: Изд-во при Львовском гос. ун-те издательского объединения “Вища школа”, 1988. – 198с.
11. Коломієць М.П. Словотворення на базі фразеологічних одиниць в українській мові // Питання лексикології і граматики. – Дніпропетровськ, 1979. – С. 53-56.
12. Кунин А.В. Некоторые вопросы английской фразеологии // Англо-русский фразеологический словарь. – М., 1955. – С. 1451-1455.
13. Лисиченко Л.А. Мовна картина світу та її рівні // Зб. Харківського історико-філологічного товариства. – Х.: Майдан, 1998. – Т. 6. – С. 129-144.

15. Мокиєнко В.М. Славянська фразеологія. – 2-е. изд., исправл. и доп. – М.: Высшая школа, 1989. – 287с.
16. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) . – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
17. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 279с.
18. Сологуб Н.М. Мовний світ Олесея Гончара. – К.: Наукова думка, 1991. – 140с.
19. Сологуб Н.М. Словотворення Олесея Гончара // Тези доп. обл. конф. “Літературний процес і творча індивідуальність письменника (на матеріалі творчості Олесея Гончара)”. – Дніпропетровськ, 1986. – С.215-217.
20. Стишов А.А. Отфраземные образования в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К.,1991. – 18 с.
21. Стішов О.А. Відфраземні деривати – неологізми в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1990. - № 2. – С. 64-66.
22. Стішов О.А. Відфраземні утворення в романі О. Гончара “Твоя зоря” // Тези доп. обл. конф. “Літературний процес і творча індивідуальність письменника (на матеріалі творчості Олесея Гончара)”. – Дніпропетровськ, 1988. – С. 217-218.
23. Ужченко В.Д., Авксентьєв Л. Г. Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 197 с.
24. Фридрак В.Б. Іменники – зрощення в українській мові // Культура слова. – К.: Наукова думка, 1980. – Вип. 18. – С. 58-67.
25. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 231с.